

FARABİ’NİN DÜŞÜNCE DÜNYASI İÇERİSİNDE DİN VE FELSEFE İLİŞKİSİ

Esra TÜRKSEVER¹
Mehmet ÇİÇEK²

ÖZET

İslam felsefesi denildiği zaman elbette birçok isim akla gelmektedir. Fakat bu isimler arasından Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzlug El-Farabi, İslam felsefesinin kurucusu olarak ve aynı zamanda ortaya koyduğu fikirler ve eserler bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. İnsanlık tarihi içerisinde, din ve felsefe birbirlerine yakın disiplinler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu iki disiplin de evreni, insanı ve insana ait olan olanakları anlamak, yorumlamak ve aktarmak çabasıdır. Aralarında yöntemsel olarak farklar bulunsa bile ortak sorulara cevap aramaktadır. Bu bağlamda Farabi’ye göre, dinin içermiş olduğu fiiller bütün dinler çerçevesinde düşünülmelidir ve bunu felsefenin evrensel bakış açısıyla vermek mümkündür. Bu çalışmada İslam felsefesi geleneği içerisinde yer alan Farabi’nin ortaya koymuş olduğu felsefi düşünceleri içerisinde felsefe ve din arasında nasıl bir bağ kurduğu ele alınacaktır. Makale içerisinde çizilecek olan çerçevede, İslam düşüncesinde felsefenin nasıl bir varoluş sergilediği, nasıl bir yere sahip olduğu ve Farabi’nin bunu nasıl ele almış olduğu irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: El-Farabi, Felsefe, Din, İslam Felsefesi, Fazilet

IN THE WORLD OF FARABI'S THOUGHTS CONNECTION OF RELIGION AND PHILOSOPHY

ABSTRACT

When it comes to Islamic philosophy, of course, many names come to mind. Among these names, however, Abu Nasr Muhammad bin Muhammad bin Tarhan bin Uzlug Al-Farabi is a creator of Islamic philosophy and at the same time has a special significance in terms of ideas and works. Within the history of humanity, religion and philosophy come close to each other as disciplines. Because these two disciplines are trying to understand, interpret and transmit the universe, the possibilities of man and man. Even if there are methodological differences between them, they are seeking answers to common questions. In this context, according to Farabi, the acts of religion must be considered within the framework of all religions and it is possible to give this in terms of universal view of philosophy. In this study, it will be discussed how Farabi, who is in the tradition of Islamic philosophy, establishes a link between philosophy and religion in his philosophical thoughts. In the frame that will be drawn in the article, we will try to examine what kind of existence philosophy has in Islamic thought, how it has a place and how Farabi handled it.

Keywords: Al-Farabi, Philosophy, Religion, Islamic Philosophy, Virtue

1. GİRİŞ

İlkçağ felsefesinden sonra yeni düşünceler ve isimlerle felsefe dünyasında yeni bir dönem başlatan Ortaçağ felsefesi, genel anlamda karanlık çağ olarak adlandırılmaktadır ki bu tümüyle doğru bir içerik taşımamaktadır. Felsefenin Batı dünyasında daha fazla gelişim göstermiş olmasının etkisinden mi kaynaklanır bilinmez

¹ Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi, esturksever@gmail.com

² Uludağ Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, mehmetcicek3521@gmail.com

ama İslam felsefesi, çoğu kimseler tarafından Ortaçağ felsefesi içerisinde hep unutilan yahut göz ardı edilen taraf olmaktadır.

“İslam felsefesi 9-12’nci yüzyıllar arasında başlıca eserlerini vermiştir. Felsefe tarihinde Yunan felsefesi ile Avrupa felsefesi arasında köprü vazifesini görmüş, Yunan (kısmen Hint - İran) tesirleri ile doğarak Ortaçağ Batı felsefesi üzerine tesir etmişti”(Ülken, 2015: 1). Her dönem ortaya çıkan felsefelerde olduğu gibi İslam felsefesi de Antik Yunan felsefesinden etkilenerek, düşüncelerinde onların izlerini taşıyarak ortaya çıkmıştır. Fakat şu nokta gözden kaçırılmamalıdır, bu insanlar birbirlerinden farklı kültürlerin insanlarıdır ve düşünceleri de her ne kadar etkileşim içerisinde olsa da bu farklılığın ortaya koyduğu özgün fikirlerde aşikârdır. Yani özetleyecek olursak eğer, İslam felsefesi düşünürlerinin de dünyaya baktıkları bu bakış açısı, kendilerine özgü olan kültürlerinin etkilerini taşımaktadır.

İslam felsefesi denildiği zaman elbette birçok isim akla gelmektedir. Fakat bu isimler arasından Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzlug El-Farabi, İslam felsefesinin kurucusu olarak ve aynı zamanda ortaya koyduğu fikirler ve eserler bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Farabi, Grek felsefesi geleneğine mensuptur ve Grek felsefesinin kavramlarını, yöntemini kullanmaktadır. Bu bağlantıda Farabi aklın evrenselliğini savunan bir düşünürdür (Aydınlı, 2008: 14). Aynı zamanda Farabi bir mantıkçıdır ve felsefenin bu yoldan geçilerek icra edilebileceğini savunmaktadır. Bu doğrultuda da Aristoteles’in etkilerini üzerinde hissetmemiz pek mümkündür. İkinci muallim olarak da bilinen ve Aristoteles’in sıkı bir takipçisi olan Farabi, felsefeyi geliştirmenin yolunu Aristoteles’in izini takip ederek başarmayı benimsemiştir. Farabi’nin bu tür çaba göstermesinin sebebi, gerçek felsefi bilginin temellendirilmesiydi. Bunun yanı sıra dini bilginin felsefi düşünce ile olan ilişkisini de kurmaya çalışmaktaydı. Zira İslâm toplumlarında en temel unsur din olduğu için felsefenin kabul görmesi ancak düşünürlerin ciddi anlamda dini doktrinleri dikkate alma eğilimiyle doğru orantılı olarak gelişmekteydi. (Şeker, 2012: 9)

İslam filozofu oluşu akıllarda ilk olarak din ve felsefe konusunda nasıl bir uzlaşım sağladığı yönünde olması çok beklendik bir sorgulama olmaktadır. Farabi, dini anlayışı bilimle uzlaştırmayı hedefleyen, bu doğrultuda da felsefesi ile dini görüşleri arasında sıkı bir bağ bulunan düşünürdür. Tıpkı Platon’un eserlerinde gördüğümüz gibi onun düşünsel alanları arasında bir bağ, paralellik söz konusudur. Daha açık ifade edecek olursak, Farabi için din, siyaset, ahlak, felsefe ve birçok alan birbiri ile ilişkili sıkı bir bağ içerisinde bulunmaktadır. Özellikle içinde bulunduğu kültürün etkilerini de hesaba katacak olursak onun din ve felsefe problemini ele almış olmaması mümkün olmamaktadır. Özellikle Aristo’nun felsefi bakışını yorumlayan ve Ortaçağ felsefesinin ana tartışma konusu olan felsefe-din ilişkisini ele alan Farabi, felsefesi içerisinde büyük ölçüde bu ilişki üzerinden bir sistem kurmuş ve bu konu üzerine titizlikle çalışmalar yapmıştır (Aydınlı, 2008: 15-16).

2. FARABİ’NİN DİN ANLAYIŞI

Farabi, Aristoteles’in felsefi sistemini hakikatin tek doğru ifadesi sayarak ortaya koymuş olduğu din kavramını bu çerçevede ele almaktadır. Dini yorumları geleneği içerisinde olduğu felsefi temeller etrafında yorumlar ve tanımlar. Aynı zamanda din

olgusunun felsefi açıklamasını da yapmayı hedeflemektedir. Onun nihai amaçlarından biri felsefi düşünceler çerçevesinde bir ve bütünlüklü bir sistem kurmaktır (Aydın, 2008: 16-17).

Farabi'ye göre din, toplumun mutluluğa ulaşması için zorunlu temellerden biridir. Toplumsal bir olgu olan din, toplumu belirli bir yaşayışa yönlendirerek, belli bir amacı gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Toplum içerisinde bir birlik oluşturulması, belirli duyguların geliştirilmesi için ortak bir din gerekmektedir. Mesela bir topluma Tanrı fikrinin uyarlanması, bilinmesi ve yapılması gereken bu genel şeyler belirlenimlerle toplumsal kültür içerisinde din aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu yüzden de dini kanunları koyan yönetici felsefeyi göz ardı etmemelidir. Ve bu felsefe toplumun yararını ve mutluluğunu gözeten bir mahiyete sahip olmalıdır.

Farabi felsefesinde başkan, filozofu ve peygamberi birleştirir. Felsefe olmadan saadetin ne olduğu kavranmaz bu kısım filozofun işidir, hayal gücü olmadan mutluluğu getirecek şart olan o kanunlar konulamaz ki bu peygamberin işidir, son olarak ise kazanılan bu mutluluk topluma başkan olmadan öğretilemez (Farabi, 2012: 2-21). Farabi'de Platon'da olduğu gibi insanların doğaları bakımından birbirlerinden farklı olduklarına inanmaktadır. En temelde seçkinler ve sıradan –avam- insanlar olarak ayırım yapan Farabi, bu iki grubunda kendi içerisinde bulunanlarında farklılık gösterdiğini ifade etmektedir. Seçkinlerin en seçkini filozof, peygamber ve yöneticidir. Bu insanlar en güzel yönetimin, en hakiki mutluluğun ve en doğru yasaların bilgisini faal akıldan yani bu akıl sayesinde de Tanrı'dan almaktadır (Farabi, 2015: 29).

Din, pratik düzen içerisinde bilinçli bir toplumsal ve siyasal yapı oluşturması bakımından insani bir çaba gerektirmektedir. Bu insani çaba Farabi açısından ilk başkanın dini yasaları koyma faaliyetinin temelidir. İlk başkan dinin sunmuş olduğu fikir ve görüşleri başında bulunduğu toplum yapısına uygunluk çerçevesinde bir içerik kurmaktır. Her başkan bulunmuş olduğu toplumun içerisinde rasyonel olarak ortak olan din algısının sadece ifade farklılığına sahip olduğunun bilincine vararak bir düzenleme kurmaktadır. Erdem sahibi olan bu ilk başkan, din algısı bağlamında en yüksek mutluluğu amaç edinerek erdemli bir toplum yapısı yaratabilir. Erdemli devlette başkan ve toplum arasında bir uyum bulunmaktadır. Erdemli başkan, toplumunu mutluluğa ulaştırmayı hedefleyen erdemli dini uygulamaktadır. Gerçek anlamda mutlu olmak için var olan erdem türleri; nazari, fikri, ahlaki ve ameli sanatlara ilişkin olanlardır. (Aydın, 2008: 155) Herhangi bir dinin mensuplarına göre en güzel olanı, ancak ahlaki erdemleri özel olarak bu dinin ahlaki erdemleri olan bir insan keşfedebilir. Geri kalan herkes için durum aynıdır (Farabi, 2015: 53). Var olan bu erdemlerin gerçekleştirilmelerinin iki yolu vardır Farabi için öğretim ve eğitimidir. Farabi'ye göre; “*Öğretmek, milletler ve şehirlerde nazari erdemleri varlığa getirmektir. Eğitmek ise, milletlerde ahlaki erdemleri ve ameli sanatları varlığa getirme yöntemidir*” (Farabi, 2015: 81).

3. FARABI'DE DİN VE FELSEFE İLİŞKİSİ

Felsefe ve din, insanın varlığa karşı bir tutum veya tavır içerisinde olmalıdır. Bu anlamda örneğin bilim olgulara karşı tutunduğu tavır ile nasıl bilimsel bilgi

üretiyorsa felsefe ve din de aynı şekilde varlığa karşı durduğu yere nispeten hakikate dair bilgi ve değer üretir. Bu açıdan ele alındığı zaman felsefe ve din arasındaki bağ hakikate erişmek nazarında oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim Farabi'ye göre din ve felsefe ilişkisinin sıkı bir bağı olmalıdır. Bu bağ sonucunda felsefe ile birlikte düşünülen bir din ancak doğru olacaktır. Harfler Kitabının yirmi dördüncü fazlında da bunu şu ifadeleriyle dile getirmektedir. *“Din, kıyas sanatlarının tamamı anlattığımız tarz ve tertibe göre birbirinden ayırdıktan sonra olgunlaşmış felsefeye tabi olduğunda son derece iyi, doğru bir din olur”* (Farabi, 2008: 88). Ancak bu noktada Farabi'nin dikkat çektiği bir önemli husus ise doğru bir din olmasını sağlayacak olan felsefenin de çarpıtılmamış bir felsefe olmasıdır. Farabi'nin ifadelerine bakacak olursak, *“Ancak felsefe henüz gayet iyi bir şekilde kesin-burhani hale gelmemiş, aksine görüşleri henüz hatabi, ecdeli veya sofistlik yollarla doğrulanmışsa onun bütününde, büyük bir kısmında veya çoğunda tamamı yanlış olup farkına varılmamış görüşlerin bulunması imkânsız değildir ve o, zanni veya çarpıtılmış bir felsefe olur. Bir din, (bunun) ardından o felsefeye (tabi) olursa onda pek çok yanlış görüş bulunur”* (Farabi, 2008: 88-89). Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi, tam bir yetkinleşme sağlayamayan felsefelere tabi olarak ortaya çıkan din, birçok açıdan eksiklikler içeren bozuk bir din olur.

Farabi açısından sadece bilmek mutlu olmak için yeterli değildir. Aynı zamanda ahlaka uygun olarak da eylemesi gerekmektedir. Dinin içermiş olduğu bu fiiller bütün dinler çerçevesinde düşünülmelidir ve bunu felsefenin evrensel bakış açısıyla vermek mümkündür. Farabi için önemli olan bilginin ilişkiler ağı içerisindeki aktarım yöntemleridir. Erdemli bir dinde bulunması gereken ve mensupların yerine getirmesi gereken fiiller vardır. Öncelikle Allah'ı yüceltme ve övmeye yönelik söz ve fiiller, daha sonra ruhani varlıkları ve melekleri yücelten söz ve fiiller, geçmiş peygamberleri, erdemli hükümdarları iyi başkanları ve doğru yolun önderlerini yücelten söz ve fiiller, zamanımızda yaşayan erdemli hükümdarları iyi başkanları ve doğru yolun önderlerini yücelten söz ve fiillerdir. Son olarak ise; insanın başkalarıyla ilişkileri içerisinde ilişkilerini düzenleyen fiiller (Farabi, 2015: 158). Felsefe ve dinin ortak yönleri eylemlerin bir kısmının nazari yani insanın bilip yapmadıkları, bir kısmının da ameli yani pratik olan insanın en bilip hem de eylediği alan bilgisidir. Bu bilgiler ortak çatı da mutluluk amacını içererek birleşmektedir. Farabi'ye göre; *“Dinin nazari bölümlerinin burhanlarını veren, felsefenin nazari bölümüdür. Şu halde, erdemli dinin ihtiva etmiş olduğu şeylerin ispatlarını veren, felsefedir. Ve şu halde, erdemli dini meydana getiren hükümdarlık mahareti de felsefenin altındadır”* (Farabi, 2002: 13).

Öğretim ya akılla kavranarak ya da tahayyül edilerek gerçekleşmektedir. Farabi'ye göre; *“Varlıkların bilgisi kazanıldığında ve öğrenildiğinde eğer onların kavramları akılla kavranıyor ve kesin ispatlar aracılığıyla tasdik ediliyorsa, bu bilgileri içine alan ilim, felsefedir. Eğer onlar kendilerini temsil eden misaller aracılığıyla tahayyül yolu ile bildiriliyor ve bu tahayyül ettirilen şeyler ikna yöntemi ile tasdik ettiriliyorsa, eskiler bu bilgileri içine alan şeyi din olarak adlandırmaktaydı”* (Farabi, 2015: 93). Din içerisinde ispatsız olan bilgilerin ispatları felsefede bulunmaktadır. Din alanına ait tikellerin sebeplerini veren tümelleri içeren ilim felsefesidir. Din nazari felsefeye bağlıdır. Din, fiillerin şartlara göre belirlenmesinin kavramsal içeriğini pratik felsefede bulmaktadır. Erdemli din, felsefenin insanileştirilmiş bir sürümüdür ve onun amacına hizmet eder (Farabi, 2015: 162).

Felsefe ilimlerin yararına olacak şekilde kullanılmasını sağlamalıdır işte bu tam felsefe olacaktır. Aksi söz konusu olduğu zaman bu eksik felsefe demektir. Farabi'ye göre; *"Hakiki anlamda, tam, mükemmel bir filozof, hem nazari ilimlere sahip olan, hem de onları bütün başka insanların yararı ile ilgili olarak bu başka insanların imkânları ölçüsünde kullanma gücüne sahip olan kişidir"* (Farabi, 2015: 92).

Farabi'nin göz önünde bulundurduğu temel prensip, doğru din ile gerçek felsefe, bir ve aynı hakikati dile getirmektedir. Bu yüzden de felsefi ve dini olan arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Ona göre amaç, tek olan hakikate ulaşmaktır. Ancak din ile felsefe aynı amacı benimsemelerine karşın, farklı metotları takip etmektedirler. İslam, insanın mutluluğunu sağlamak için çalışır. Felsefe de aynı amaç ile çalışır. Aydınlı'nın aktardığı ifadelerle; *"Farabi'ye göre felsefi bilgi ve onunla birlikte giden filozofik hayat, insani çabanın bir ürünüdür, iradidir ve çeşitli bilme aşamalarını içerisine alan entelektüel bir etkinliktir. Vahiy, bu entelektüel hayatın ulaşabilecek en son aşamasında filozofun çabasını tamamlar ve ona aşkın realitenin tabiri caizse iç yüzünü gösterir"* (Aydın, 2014a: 157-158).

Farabi'ye göre her din, evrensellik yönünden felsefe ile sınırlandırılmıştır. Çünkü ona göre din, felsefi hakikatin yorumlanmış ve belirli şartlarla uyarlanmış alanını oluşturmaktadır. Felsefe, hakikatin, Faal- akılda olduğu şekliyle kavranması, din ise bu aynı hakikatin çeşitli örnekler ve temsillerle algılanmasıdır. Felsefe düşünme aktı ile din ise tahayyül aktı ile iş görmektedir. Din veya dinler, kendilerine özgü ifade formlarıyla, özde bir ve aynı olan felsefi hakikatin, farklı temsil ve taklitleridir (Aydın, 2014b: 162-164).

Din ve felsefe yönetsel olarak birbirinden ayrılan iki alandır. Dinde diyalektik ve retorik formda dile getirilen şey ispata dayalı formu felsefede bulunmaktadır. İnançın akla dayalı temellendirmesi felsefe ile yapılmaktadır. Bu bağı fark edenler filozoflar ve o konumda bulunan insanlardır. Ve bu iki alan arasındaki geçişkenliği görebilenler böylece başkalarından ayrılmaktadır. Bu bilince sahip olunmazsa sağlıklı bir ilişki söz konusu olamaz ve kavga kaçınılmazdır. Farabi'ye göre toplum felsefi temellendirmeye her halükarda gereksinim duymaktadır. Bu yüzden de toplum yöneticiliğini filozofun yapması gerektiği konusunda fikre sahiptir. Ve bu görevi yerine getirecek ilk başkanın toplumu bu felsefe ile din arasında ki gerilimin aşıldığı toplum olmalıdır ki bu toplum erdemli dine sahip olan bir düzen içerisinde yaşayabilen topluluk haline gelebilsin. Yoksa erdemli şehir hükümdarsız kalarak yok olmanın eşğine gelebilmektedir. Ya da yaşamlarını sadece bu dünyaya adayan erdemsiz, dünyevilik peşinde koşan bir toplum yapısı haline gelecektir. Bu şekilde erdemsiz şehirlerin yöneticileri de kendi elde etmek istediği mutluluğu amaç haline getirerek bozuk bir toplum yapısı oluşturmuş olacaktır (Aydın, 2008: 163-170).

SONUÇ

İslam felsefesinin kurucu ismi olarak tanıdığımız El-Farabi Yunan felsefe anlayışını benimseyen ve bunu aktaran bir filozof olarak karşımıza çıkmaktadır. Felsefesinin ana hatlarını bile incelediğimiz zaman metafiziksel bağlamda bir Aristoteles okuması, siyaset ve ahlak bağlamında ise bir Platon okuması sezmemiz mümkün olmaktadır. Fakat başta da belirttiğimiz gibi Farabi kendi kültürüne paralel

olarak bir felsefe inşa etmektedir. Bu yüzden bu durumu bir Yunan taklitçiliği olarak değil de esinlenmek, kendi kültürü ile harmanlanmış fikirler ortaya koymak (ki sistem kurucu olması bunun örneği olarak verilebilir) şeklinde ifade etmek daha doğru olacaktır. Çünkü Farabi'nin kendine özgü temellendirilmiş felsefi bir sistemi bulunmaktadır.

Farabi erdemli din anlayışı ile gerçek felsefenin hakikat bazında birbirleri ile çatışmayacağını aksine güzel bir geçişli yapı kurarak bütünlük sağlayacağına inanmaktadır. Erdemli bir din olan İslam ile Yunan felsefesi onun için çelişik olmayan bir bütün oluşturmaktadır. Aynı zamanda dini yasalar ile siyasi hukukun uzlaştırılma çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Felsefe ile din arasındaki bütünselliği görmemek, siyasi yapı ile dini yasaların uyumunu görmek istememek bilgisizliğin eseridir.

Farabi açısından din, felsefe ve siyasetin bir araya geldiği ortak amaç kesinlikle mutluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mutluluk topluma yararlı olacak olan bilgilerin ışığında belirlenecek olan yasalarla sağlanabilmektedir. Erdemli din, fazıl şehir ve hakiki felsefe gibi kavramları kullandığı bağlam tam olarak da mutluluk temasında birleşmektedir. Yöneticilerin kendi mutlulukları uğruna değil de toplumun yararına olan şeyler uğruna toplumu yönetmesi gerekmektedir. Eğer bu başkan siyasi alanda ki düzeni sağlarsa ahlaksal hayatın en doğru şekilde kendini gerçekleştirmemesi söz konusu dahi olmayacaktır. Bu noktada ise bu yasaların bilgisini, mutluluğun ve siyasal düzenin bilgisini ilk başkana yani filozof, peygamber ve kanun koyucunun o birleştiği düzlemde din sağlamaktadır. Faal akıl aracılığıyla Tanrısal akıldan alınan bilgiler olarak kendini göstermektedir. Tabi ki bu bilgilere erişebilecek olan kişi, ilk başkan olarak adlandırılan kişi olacaktır. Bu durumda Farabi'nin din ve felsefeyi uzlaştırmasının kendini gösterdiği başka bir alandır.

Sonuç olarak felsefe ve din amaçları bakımından ortaklık gösteren iki alan olarak karşımıza çıkmaktadır. O da hakikatin bilgisi ve bu bilgi ışığında bir düzen oluşturmak. İşte bu iki alan arasında ki gerilimin çözüldüğü nokta bu iki alanın hakkında ki bilgisizliğin giderildiği nokta olacaktır. Felsefesinin ana merkezi her zaman insan olan Farabi'nin amacı her türlü durumda mutluluğun kazanılmasıdır. Toplumsal yapının kuruluşu zaten bu amaç çerçevesinde gerçekleşmelidir. Toplumun birlikte yaşayabilmesi ortak siyasal bir düzen ve aynı zamanda ortak bir din algısı ile daha sağlıklı bir yapıda olacaktır. Bu mutluluk dünyevi olandan ziyade dünyeviliğin ötesinde olan mutluluktur. Mutluluğun ise eğitim ve öğretim ile sağlanabileceğini ifade eden Farabi için bu noktada da felsefe ve din birbirleri ile uzlaşım halindedir.

KAYNAKÇA

- Aydınlı, Y. (2014a). *Farabi'de Tanrı-İnsan ilişkisi*, İz Yayıncılık.
- Aydınlı, Y. (2014b). *Farabi*, İsam Yayınları.
- Farabi. (2002). *Kitabu'l Mille- Kitabü'l Huruf (Din üstüne)*. (Çev.: Yaşar Aydın), Arasta Yayıncılık.
- Farabi. (2008). *Harfler Kitabı*. (Çev.: Ömer Türker), İslam Felsefesi Klasikleri, Litera Yayıncılık.
- Farabi. (2012). *Es-Siyasetü'l-Medenniye veya Mebadi'ül-Mevcuat*.(Çev.: Mehmet S. Aydın-Abdülkadir Şener-M. Rami Ayas) Büyüyen Ay Yayıncılık.
- Farabi. (2015). *Mutluluğun Kazanılması*. (Çev.: Ahmet Arslan), Divan Kitap.
- Şeker, F. M. (2012). *Entelektüel Zümreleri Dönüştürmenin Kavramsal Aracı Olarak Sudûr Teorisi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Ülken, H. Z. (2015), *İslam Felsefesi*, Ülken Yayınları.